

УДК 94(477): 929.73"9/10"

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2025.26.4964>

ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ: КНЯЗЬ, КОРОЛЬ, КАГАН ЧИ ЦАР?

Дмитро ГОРДІЄНКО

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України

Відділ зарубіжних джерел з історії України
вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, 01001, Україна

e-mail: dmytro.gordiyenko@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2313-9019

Питання титулу володарів середньовічної Київської держави та її похідних містить значне коло дискусійних питань. Проблема зводиться не лише до глибшого розуміння політичної влади володарів українського середньовіччя, а й її адекватному передаванні в історіографії. Особливо актуально питання вивчення влади в Україні відноситься до періоду становлення Київської держави – X – початку XI ст., завершення процесу якого припадає на період правління в Києві Володимира Великого. У джерелах щодо Володимира вживаються титули князь, король (гех), каган та цар (кесар). При цьому всі титули є релевантними та відповідними часу життя та правління Володимира. Оскільки в подальшому титул “князь” поширився на представників всього роду Володимира, згодом виробився титул “великий князь”, який в історіографії також почали вживати до постаті Володимира, хоча на той час його не існувало. Та й надалі в Україні самостійного значення титул “великий князь” не набув, він вживався винятково як епітет.

Водночас така широка палітра титулатури Володимира відображає реалії періоду становлення Київської держави та становлення української політичної традиції. Запровадженням християнства як державної релігії, Володимир розривав традицію, і не лише релігійну, а й політичну. Звідси й така складана, на перший погляд суперечлива, ситуація з титулатурою київського володаря.

Ключові слова: Володимир Великий, титулатура, князь, конунг, король, каган, цар.

Володимир Великий – одна з центральних постатей української історії і ключова особистість українського середньовіччя. Проте низка питань, пов’язаних з його життям та правлінням викликають значні дискусії в історіографії, інші – навіть не були порушені. Так, попри обширну літературу, присвячену київському володарю, питання титулу Володимира на сьогодні спеціально ще не ставилося в історичній науці. Середньовічні писемні джерела вживають щодо Володимира титули “князь”, “konungr”, “гех”, “каган”, “самодержець” (“αὐτοκράτωρ”) та “цар”.

Лише український діаспорний історик Ю. Мулик-Луцик загальною щодо київських володарів порушив питання їхнього титулу. Вихідним пунктом для дослідника став хибний переклад на англійську мову титулу “князь” як “prince”. Дослідник зазначає походження від спільного кореня і спільне значення слов’янського титулу “князь”, “ksiąze” та “кнезь”, литовського “kunigas”, німецького “König” та, відповідно, англійського “King”, що в латиномовних джерелах передаються як “гех”¹. Слов’яни Східної Європи збережуть слово “князь” на означення верховної влади, інші ж переймуть від німців титул “korljü”, “krol”, “kral”, утворений від імені короля франків Карла Великого². Таким чином у політичній культурі Східної Європи титул “король” використовується, як правило, на означення чужих (західних) монархів.

Слово “князь” – загальнослов’янське. Найвірогідніше в слов’янських мовах його запозичено з германських – “kuning”, що первісно означало старійшину роду³. Перші княжіння літописець згадує відносно племінних союзів. Повнота влади перших “князів” була різною, від вождя “племені” до вождя “союзу племен”⁴. Первісно князі були виборними, як правило, на випадок воєнних походів чи якихось інших військових операцій. Згодом князі консолідують свої функції в одних руках, як правило воєнні, що передаються у спадок. З розвитком спільнот, ускладненням їхньої політичної організації на князів переходять і судові та релігійні обов’язки. Оскільки князь передусім військовий вождь, навколо нього формується постійна дружина, що на перших порах складається з молоді, яка таким чином

¹ Юрій Мулик-Луцик, *Релігія в історії і духовності українців*, упоряд. і наук. ред. проф. А. М. Колодний. (Київ: УАР, 2019), 84.

² *Етимологічний словник української мови: В 7 т.*, редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. (Київ: Наукова думка, 1989), т. 3: *Кора-М*, укл.: Р. В. Болдирев та ін., стб. 39.

³ А. С. Львов, *Лексика “Повести временных лет”*. (Москва, 1975), стб. 203–204.

⁴ И. Я. Фроянов, *Киевская Русь. Очерки социально-политической истории*. (Ленинград, 1980), 15.

проходила військовий вишкіл і лише згодом дружина виділяється в окремих військовий прошарок населення зі своїми правами та світоглядом.

З появою норманів в Україні, їхні конунги взяли на себе військову функцію слов'янських князів. Ймовірно, на перших порах у руках конунгів перебувала винятково військова сила. Адміністрація, суд і релігійні функції виконували місцеві еліти, відомі в джерелах як “старійшини (старці)”. Князі-нормани, на відміну від своїх попередників – місцевих князів, крено не були пов'язані з місцевим населенням, як не були ним і обрані на військових вождів. Князівські (військові) функції норманські конунги отримали за договором з місцевою елітою, що виразилась у Руській, точніше Київській Правді. Тим самим конунги, волею випадку/договору, були поставлені в незалежне від народу становище.

Якісний злам відбувся в ході походів русі на Константинополь. Оскільки Київ, у силу вдалого географічного розташування став місцем збору флотилії русів, київський князь виділився на перше місце з-поміж інших конунгів Східної Європи. На перших порах його влада (першість) закінчувалися разом з походом, доки русько-візантійський договір 911 р. не зобов'язав, а договір 944 р. закріпив найм русів у візантійське військо винятково за санкцією київського князя. Київський володар отримав постійно діючий у часі механізм впливу на інших князів Східної Європи. Очевидно, ці “дозволи” – печаті/знамена і грамоти приносили Києву й чималі прибутки. Відобразили договори й еволюцію політичної системи середньовічної України. Якщо договір Олега з Візантією 911 року згадує “великих” та “світлич князів”, договір Ігоря 944 р. – лише “князів”⁵.

Батько Володимира – Святослав, що більшість часу свого князювання провів у походах, мав можливість тривало закріпити за собою провідні позиції серед українських князів. Відтак, договір Святослава з цісарем Йоанном Цимісієм, у тому вигляді як він зберігся в літописі, на відміну від договорів Олега 911 р. та Ігоря 944 р., вже не згадує жодних інших князів, окрім самого Святослава⁶. Хоча, це не означає, що їх не було. Принаймні на часи Володимира відомі ще Рогволод Полоцький та Тур Турівський⁷. На другу половину X ст. повнота влади князів відповідала повноті влади скандинавських конунгів. Не випадково саме титулом “konungr” Володимир Великий наділяється в скандинавських сагах: “I þenna tíma reyfir Garðaríki Valldamarr konungr með miclum ueg”⁸ (“У той час правив у Гардарікі конунг Вальдамар з великою славою”).

Святослав був єдиним сином Ігоря та Ольги й успадкував всю повноту влади батьків. Натомість він був змушений розділити свій спадок між синами на три частини. Так само буде діяти Володимир, з тією різницею, що він ствердить принцип права на владу винятково за представниками власного роду – своїми нащадками. Як відмічав М. Грушевський, саме по правлінню Володимира Великого у Східній Європі утворюється своєрідна політико-правова система відносно рівноправних, хоча й не рівнозначних, князівств на чолі з представниками однієї династії – нащадків Володимира Великого⁹. Найстаршим столом аж до XIII ст. залишався київський, що формально і вирізняло, підносило його князя з-поміж інших князів династії, “незалежно від того, чи київський князь був дійсно старшим в роді чи ні”¹⁰. Однак, подібно до часів Олега та Ігоря, діти київського князя також титулюються князями. Отже на рівні титулатури, “намісники” князя також були князями. І в подальшому в українській політичній культурі упродовж довгого часу не буде виокремлено титулу для головного князя. Титул “великий князь” на позначення старшого князя здобуває спеціальне значення лише в Суздальській землі, на що звернув увагу М. Грушевський: “На Україні ж сей титул аж до кінця державного життя уживається тільки зрідка, як почесна назва, в третій особі, з початку тільки про померших князів, від 2 ої пол. XII в. – і про живих, але вона майже ніколи не стрічається в словах, звернених до самого князя, в другій особі”¹¹. Формальну першість матимуть князі, що претендуватимуть на звання “старійших” у роді Володимира.

Рід Володимира надто швидко розростається і формально кожен мав право на київський – головний стіл. У домонгольський період політичній культурі Україні просто не вистачило часу монархічного правління одного володаря – князя в Києві, щоб виробити чіткішу соціально-політичну вертикаль. Й

⁵ Полное собрание русских летописей, т. II: Ипатьевская летопись. 2-е изд. (Санкт-Петербург, 1908), 23–24, 35.

⁶ Ibidem, 58–59.

⁷ Ibidem, стб. 63–64.

⁸ Т. Н. Джаксон, *Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времен до 1000 г.)*. (Москва: Наука, 1993), 124. Також див.: с. 121, 125, 126 та інші.

⁹ М. С. Грушевський, *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.*, редкол.: П. С. Сохань (голова та ін.). (Київ: Наукова думка, 1993), т. III, с. 193.

¹⁰ Ibidem, с. 202.

¹¹ Ibidem, с. 205.

українська історіографія, на відміну від скандинавської, не виробила чітких термінів на означення київського та підвладних князів.

Цю дилему розуміли й сучасники Володимира, тому й робилися спроби запровадити добре знаний в Україні хазарський титул “каган” та візантійський “цар”. Митрополит Іларіон називає Володимира ‘каганом’, що відображено вже в назві твору “и похвала кагану нашему Влодимеру, ѿ него же крещени быхомъ...” (“...і похвала кагану нашому Володимиру, від нього хрещені були”), а в самій похвалі митрополит говорить: “похвалимъ же и мы... нашего оучительѡ и наставника, великааго кагана нашаа земли Володимера... Сїи славнии ѿ славнихъ рожьсѡ, благородень ѿ благородных каганъ наш Влодимеръ...” (“хвалимо ж і ми... нашого учителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира... Сей славний від славних народився, благородний від благородних каган наш Володимир...”), і далі: “Богу тако изволившѡ человекьское еСТЬСТВО съвлѣче же сѡ оубо каганъ нашъ [Володимир – Д. Г.]...” (“коли Бог побажав, людське ество скинув із себе каган наш...”), а також один раз Іларіон вживає титул “каган” щодо Ярослава, звертаючись, проте, до Володимира: “помолисѡ а сынѣ твоємъ, благовѣрнѣмъ каганѣ нашемъ Геаргїи...” (“помолися за сина твого, благовірного кагана нашого Георгія...”)¹².

Пізніше слово “каган” зустрічається в “Повісті временних літ” (початку XII ст.) на означення хазарського кагана¹³, та в “Слові о полку Ігоревім” (“час каганів”) стосовно Олега Тмутараканського (“лгова коганѡ”¹⁴) на позначення часів старих князів¹⁵. У східних джерелах, що відбивають реалії X–XII ст., титул “каган” щодо русів не вживається. З X ст. на позначення володарів України-Русі східні автори використовують термін “малик”¹⁶, зокрема цей титул вживає Ібн Фадлан¹⁷ – єдиний зі східних авторів того часу, який описував особистий досвід контактів з русами, а не брав інформацію з книжних джерел. Проте, описуючи побут царя (малика) русів у звичних східних політичних реаліях, Ібн Фадлан цілком природно уподібнює його до хазарського кагана. Очевидно, титул “малик” на Сході означав взагалі верховну владу, на кшталт візантійського “ρῥων” (“архонт”).

Саме слово “каган” – добре відомий алтайський титул, вперше зафіксований китайськими історичними джерелами в V і VI ст., він також добре відомий давньофранцузьким хронікам як титул “Chaganus” аварських вождів VII ст., що спустошували південно-східну Європу. У тюрків *каган* – це титул верховного правителя, під владою якого перебували інші правителі, нижчі за рангом.

В Україну цей термін найімовірніше прийшов з Хазарії¹⁸. Щодо причини запозичення хазарського титулу “каган” Володимиром і Ярославом можна припустити, що це було зумовлено символікою єдиновладдя і легітимації київської великокнязівської влади над підкореними племенами. Окрім того, титул “каган” київського володаря міг би відображати претензії на “рівність” Київської держави з Хазарським каганатом на міжнародній арені, оскільки руси, подібно до хазарського кагана, брали данину з кількох народів. Зокрема під владою Володимира Великого та Ярослава перебувала хазарська Біла Вежа та Тмутаракань¹⁹. Однак, на початок XI століття 1) русь могла вже диктувати свої вимоги каганату, жодним чином не змагатись чи досягати рівності, і 2) Олег підкоряє деякі підвладні хазарам території і в той же час не титулується “каганом”. Титул знадобився на етапі формування централізованої держави, коли потрібно були виділити титул і владу київського володаря серед донедавна рівноправних князів-конунгів Східної Європи, тому сам факт прийняття титулу не пов’язаний з запозиченням якихось елементів державно-адміністративної системи Хазарії, а зумовлювався

¹² А. М. Молдован, “Слово о законе и благодати” Илариона. (Київ: Наукова думка, 1984), 91, 92, 99 та ін.

¹³ Запис стосується часу батька Володимира – Святослава: “Иде Святославъ на козары. Слышавше же козаре изыдоша протїву с кнзємъ своимъ каганомъ”: *Полное собрание русских летописей*, т. ЙЙ: *Ипатьевская летопись*, стб. 53.

¹⁴ В. Перетц, *Слово о полку Игоревім. Пам’ятка феодальної України-Руси XII віку. Вступ. Текст. Коментар*. (Київ, 1926), 129.

¹⁵ К. Менгес, *Восточные элементы в “Слове о полку Игореве”*. (Ленинград: Наука, 1979), 107–111.

¹⁶ *Bibliotheca geographorum arabicorum*, ed. M. J. de Goeje, t. VI. (Lugduni Batavorum, 1870), 17; t. VII (Lugduni Batavorum, 1892), 145.

¹⁷ А. П. Ковалевский, *Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.* (Харьков, 1956), 141 та ін.

¹⁸ P. B. Golden, “The Question of the Rus’ Qaghanate”, *Archivum Eurasiae medii aevi*, t. II. (Wiesbaden, 1982): 77–97; D. Nastase, “La succession khazare” dans l’idéologie souveraine des princes de Kiev” [in:] *The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow: Proceedings of the international congress on the millennium of the conversion of Rus’ to Christianity. Thessaloniki 26–28 November 1988*, ed. A. E. N. Nachiaos. (Thessaloniki, 1992), 359–364; H. Stang, *The Naming of Russia*. (Oslo, 1996), 230–231, 234.

¹⁹ Упродовж наступного століття Тмутаракань перебуватиме в колі володінь чернігівських Ольговичів, що, ймовірно, і визначить найтриваліше побудування титулу “каган” чи пам’ять про нього саме на Чернігівщині.

внутрішніми потребами держави – проблемою створення вертикалі влади. Проте повна відсутність цього титулу в літописах щодо руських князів може промовляти про відсутність його і в реальному політичному житті України-Русі, а вживання його в Іларіона – зумовлюватись можливо ідеологічними потребами обґрунтування сакрального характеру князівської влади. Передаючи нові реалії політичної влади після запровадження християнства, Іларіон мав звертатися до реципієнтів зрозумілою їм мовою. Очевидно, на початок XI ст. в Києві ще добре знали/орієнтувались в хазарській політичній системі і тому добре розуміли політичну і сакральну наповненість титулу “каган”.

У Хазарському каганаті, з яким Україна мала довгі і тісні зв'язки, каган був носієм сакральної влади, він був “живим богом”, у той час як малик представляв реальну владу, був володарем. Окрім претендування на першу роль України-Русі в регіоні Східної Європи, у вживанні титулу *каган* у суто християнському тексті можна вбачати елементи сакралізації влади київського князя. Прикметно, що титулом *каган* названо київського князя і на графіті з Софії Київської²⁰. Найімовірніше цим титулом названо саме Володимира, оскільки графіті накреслено на фресці св. Михаїла (молитовне ім'я князя). Відтак, титул “каган” для початку XI ст. був суто ідеологічним (книжним) конструктом і не мав жодного реального використання в політичному житті Княжої України.

Європейські латиномовні джерела означають титул Володимира Великого як “rex” – “король”. Вперше до київських володарів цей титул вжито у Продовжувача *Хроніки* Регінона Прюмського в оповіді про прибуття до Оттона Великого послів Олени – “королеви ругів” (“regina rugarum”)²¹. Оскільки автором *Хроніки* був Адальберт – місійний єпископ, що побував у Києві в 961–962 рр., він особисто знав королеву Олену (Helena) (християнське ім'я княгині Ольги) і добре орієнтувався в політичних реаліях Київської держави того часу. Отже, в його очах повнота влади Ольги дорівнювала повноті й суверенності влади короля Оттона Великого на той час.

Бруно Кверфуртський вживає на адресу Володимира Великого титул “сеньйор” (“senior”) русів, а до його держави використовує титул “королівство” (“magnus regno et divitiis” – “великим королівством і багатством”²². На думку М. Гельмона, в даному випадку “senior” = “rex” (“король”)²³.

Королем (“rex”) Володимира Великого називає й інший сучасник київського володаря – німецький хроніст єпископ Тітмар Мерзебурзький. Київська держава, відповідно, послідовно називається “королівством” (“regnum”), при цьому польського володаря Болеслава Хороброго Тітмар послідовно називає “князем” (“dux”)²⁴.

Й надалі королівський титул київських володарів (rex rugarum – король русів) збережеться у творах західноєвропейських авторів, а отже і в політичній культурі латинської Європи. Україна буде залишатись королівством, столицею (caput) якого був Київ. “Королем” Володимира Великого назве й саксонський Анналіст – автор середини XII ст.²⁵ Відтак, в очах європейських авторів Київське королівство було рівним за статусом, суверенною державою, як і інші королівства латинської Європи.

Митрополит Іларіон називає Володимира Великого “єдинодержцем”. Подібно на печатці Володимира його титул означений АΥΤΟΚΡΑΤΟΡ (“самодержець”)²⁶. “Самодержцем” Володимира називає “Похвальне слово св. Бориса і Глібу” та низка інших пам'яток XI–XII ст.²⁷, зокрема *Служба* св. князям страстотерпцям митрополита Йоанна II та “Читання про св. Бориса і Гліба” преподобного Нестора. Також пізньосередньовічні та ранньомодерні *Життя*, поруч з “князь” та “великий князь” вживають до Володимира титули “самодержець” та “цар”²⁸. Дмитро Туптало у “Книзі житій святих” (1705 р.) величає київського володаря “всіх руських країн самодержцем”²⁹. Царський титул

²⁰ В. В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*. (Київ, Горобець, 2019), ч. IX: *Північні внутрішня та зовнішня галереї*, с. 12–13.

²¹ *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi*, ed. F. Kurze. (Hannover, 1890). – (MGH SS rec. Germ. – T. 50), p. 170.

²² *Monumenta Poloniae Historica*, ed. A. Bielowski. (Lwów, 1964), t. 1, p. 224–225. “Сньйором” називає сина Володимира Великого Святополка I Тітмар Мерзебурзький: Thietmari Merseburgensis episcopi *Chronicon*, post. ed. Ioh. M. Lappenbergii, rec. Fridericus Kurze. (Hannoverae, 1889). – (MGH S. RG), 257a–258.

²³ M. Hellmann, “Vladimir der Heilige in der zeitgenössischen abendländischen Überlieferung”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 7, H. 4 (1959): 400–408.

²⁴ Thietmari Merseburgensis episcopi *Chronicon*, p., 96, 232, 236, 237, 257 etc.

²⁵ *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*. (Hannover, 1844), t. 6, p. 637.

²⁶ А. В. Соловьев, “О печати и титуле Владимира Святого”, *Byzantinoslavica*, vol. 9, no 1 (1947): 40.

²⁷ Д. Абрамович, *Життя Бориса и Глеба*. (Петроград, 1916), 4, 127, 153.

²⁸ Г. І. Павленко, *Становлення історичної белетристики в давній українській літературі*. (Київ: Наукова думка, 1984), додатки, с. 167, 196; В. Н. Перетц, *Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков*. (Москва, Ленинград, 1962), 90, 113 та ін.

²⁹ Г. І. Павленко, *Становлення історичної белетристики...*, додатки, с. 296.

Володимира відображений і на його монетах³⁰, зображення князя на яких вважається найбільш достовірним³¹. На фресці Софії Київської “Княжий груповий портрет” (поч. XI ст.) княже подружжя Володимира та Ганни, що очолюють відповідно чоловічу та жіночі частини портрету, зображене в царських шатах з коронами на головах³². Ганна Порфирородна зображена в царських шатах і на мініатюрі Радзивілівського літопису (л. 62).

Царський титул Володимира спровокував певну дискусію в історіографії. Так, на думку Грушевського, він вживався подібно до “великий князь” лише як почесний титул, і був стягнутою формою від “цісар” – “імператор”³³. На думку ж О. Головка, прийнявши християнство, “згідно з канонами нової релігії” Володимир “одержав статус необмеженого правителя”. Відповідно, на карбованих ним монетах, Володимир і був зображений в “усіх імператорських регаліях, з короною на голові”, що мало підкреслити, на думку дослідника, “рівність князів й імператорів перед Богом”³⁴.

Як правило, князі, що вживали візантійський титул “цісаря” перебували у споріднених відносинах з константинопольськими василевсами, тим самим отримували частку влади володарів Візантії³⁵. Як відмічав М. Левченко, політичною традицією Візантії було давати цісарський чин іноземним володарям, що поріднилися з імператорською родиною³⁶. На отриманні царського титулу київськими володарями внаслідок одруження з візантійською принцесою наголошують зокрема С. Висоцький³⁷ та О. Головка³⁸. У Візантії, як правило, царський титул переносився і на другу половину подружжя і давався винятково через коронаційний обряд. Оскільки Ганна була коронована царською короною перед своїм одруженням, цей титул поширився на нареченого³⁹. Отже, титул “царя” Володимир отримав внаслідок одруження з царицею Ганною Порфирородною.

Перетворення/преображення влади Володимира, як підмітив В. Ричка, відбувається одразу після хрещення в Корсуні та чудесного прозріння. З того часу його влада стає царственною: “Не випадково після хрещення Володимир прибирає ім’я Василя, яке не тільки символізувало його небесного християнського патрона, але було й тотожне йменню християнського візантійського імператора Василя II”⁴⁰. Можна додати, що саме ім’я “Василь”, у грецькій мові “Вбуїле{т}”, й означає “цар”.

Царський титул Володимира зафіксувала і народна традиція, згідно якої, київський князь переміг греків, отримав від них багаті дари і був коронованим візантійським цісарським вінцем, відповідно отримавши титул царя⁴¹. Пам’ять про царський титул Володимира збережеться й серед киян у дальші століття. Принаймні, наприкінці XVI ст. Еріх Лясота, який відвідає Київ, занотував титул колишніх його володарів, “яких звали «царями» й «князями»”⁴².

Чи був Володимир Великий коронований залишається дискусійним питанням. Як відомо, “корона була атрибутом виключно монарха і стала постійним символом влади вже в лангобардській системі”⁴³. Про коронацію київського володаря нічого прямо не повідомляють писемні джерела, ні українські, ні візантійські, ані західноєвропейські. Тому М. Грушевський лише припускає можливість отримання Володимиром царської корони: “Коронація Володимира зістається поки що тільки гіпотетичною, хоч і дуже правдоподібною”⁴⁴. Натомість німецький історик Ф. Дьольгер, на основі аналізу пізньосередньовічних джерел, приходять до переконливого висновку про коронацію Володимира Великого Ефеським митрополитом та низкою інших єпископів 11 жовтня 989 р. Митрополит прибув

³⁰ И. И. Толстой, *Древнейшие русские монеты великого княжества Киевского*. (Санкт-Петербург, 1882), 1–47.

³¹ В. Пуцко, “Найдавніші зображення святого князя Володимира”, *Православний вісник*, № 7 (1988): 38.

³² Н. Н. Никитенко, *Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика*. (Київ: Слово, 2004), 20, 21.

³³ М. С. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. III, с. 205.

³⁴ О. Б. Головка, “Давня Русь у системі Byzantine Commonwealth”, *Східний світ*, № 1 (2003): 50.

³⁵ Олег Однороженко, *Геральдика середньовічної Русі (України): у 3 х т.*, т. I: *Генега руської геральдики. X–XIII ст.* (Харків: Фоліо, 2023), 305.

³⁶ М. В. Левченко, *Очерки по истории русско-византийских отношений*. (Москва, 1956), 211–212.

³⁷ С. А. Висоцький, *Древнейшие надписи Софии Киевской*, вып. 1: *XI–XIV вв.* (Київ: Наукова думка, 1966), 215.

³⁸ О. Б. Головка, *Op. cit.*, с. 53.

³⁹ Н. Н. Никитенко, *Op. cit.*, с. 171.

⁴⁰ В. Ричка, “Хрещення Русі 988 р.: ідейний зміст літописного сюжету”, *Ruthenica*, т. III (2004): 94.

⁴¹ И. Жданов, *Русский былевой эпос: Исследования и материалы*. (Санкт-Петербург, 1895), 65–133.

⁴² Лясота Еріх зі Стеблева, “Щоденник”, пер. з нім. Галина та Іван Сварники, *Жовтень*, № 10 (1984): 100.

⁴³ А. Аккончі, “Знаки влади на Заході”, у книзі *Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Собори. Лицарі. Міста*, за ред. Умберто Еко; пер. з італ. О. В. Сминтини та ін. (Харків: Фоліо, 2018), 549.

⁴⁴ М. С. Грушевський, *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.*, редкол.: П. С. Сохань (голова та ін.). (Київ: Наукова думка, 1994), т. I, с. 505.

до Володимира в почті цариці Ганни, однак сама коронація відбулася в Києві, як столиці Держави Володимира⁴⁵. На ймовірність коронації вказують зображення Володимира в короні на монетах та на фресці з Софії Київської. Безумовно, одружуючись з візантійською короною принцесою, Володимир мусів разом з рукою нареченої отримати й царську корону. Корона, та ще й з рук візантійського цесаря, мала символізувати повноту суверенної влади Володимира, виняткове право його та його нащадків на владу в його державі. Відтак коронацію від візантійського цесаря підтримують й такі історики, як І. Назарко⁴⁶ та М. Андрусак⁴⁷.

Натомість П. Ісаїв припускає коронацію Володимира папськими послами, що прибули в Київ у 1000 р. Ці послы прибули в українську столицю з Угорщини, де вони коронували короля Стефана, отже з подібною метою прибули вони і в Київ. На думку дослідника: “Живі зв’язки Володимира з Римом і пошана, яку Володимир публічно виявив для мощів св. Климента, як також поміч латинському місіонерові Брунові та прихильне ставлення до нього могли б указувати, що Володимир хотів з’єднати для себе Рим”. Відповідно, згадані в літописі контакти з Римом переслідували дві мети: “справу церковної ієрархії на Русі і справу коронації Володимира”⁴⁸.

Однак, на кінець X – початок XI ст. в усій християнській Європі церква була підпорядкована королівській, світській владі⁴⁹. Навіть папа Римський залежав від прихильності імператора Священної імперії. Папи не впливали навіть на вибір єпископів, не те що королів. Влада не потребувала жодної санкції Церкви, вона мала свою легітимність у традиції та в Біблії. Ізраїлем правили царі (королі), помазані Богом, та й Новий Завіт закликав шанувати владу: “την θεου φοβεσθε, την βασιλεια τιμηετε” (“Бога бійтеся, царя поважайте”) (1 Петра 2. 17) (у латинському перекладі “короля поважайте”: “Deum time, regem honorificate”). У деяких європейських державах, наприклад, вестготи в Іспанії чи англосакси, а з 751 р. і франки помазували своїх королів при вступі на трон, як помазували священників та єпископів. Проте помазання на царство так і не було піднято до рангу священного таїнства, залишаючись лише додатковим елементом легітимації влади. В Україні, як і в Скандинавії обряду помазання очевидно не було, принаймні джерела про нього нічого не згадують. На той час не лише у Візантії, а й в латинській Європі було переконання про репрезентацію священної влади Христа єпископами, а царської – королями⁵⁰.

В латинській Європі ситуація змінилася внаслідок радикальної реформи Церкви другої половини XI ст. Лише папа Григорій VII в 1075 р. чітко проголосив вищість духовної влади, підпорядкованість їй світської, зокрема королівської влади. Свої аргументи папа спирав на запровадженні королівської влади світськими людьми, які навіть “не знали Бога”, на протигагу духовній владі, заснованій самим Сином Божим – Верховним Первосвященником⁵¹. У протистоянні з імператором Генріхом IV у 1076 р. папа Григорій VII відлучив імператора від Церкви та усунув його від виконання королівських обов’язків⁵². Це був прецедент, до того ж перший і останній вдалий випадок. Успіх був зумовлений не престижем чи могутністю Церкви, а опозицією до влади Генріха IV всередині імперії, для якої акт відлучення імператора був легітимацією на повстання проти законного сюзерена, і не більше. Ще раніше, в 1059 р. папа Миколай II надав титул герцога Апулії та Калабрії норманському завойовнику Роберу Жіскарю. У відповідь, той визнав свою васальну залежність від Римського престолу. І лише в 1130 р. його небіж Рожер II отримає від папи титул короля⁵³. Вормський конкордат 1122 р. став компромісом у боротьбі світської та духовної влади, залишивши вплив світської, королівської, влади на Церкву, хоча й суттєво його обмежив, зокрема владу позбавили сакрального характеру. Однак, і надалі в багатьох країнах Європи, наприклад в Англії, Франції чи Скандинавії, королі зберігатимуть значний вплив на Церкву. Тому щоб бути повноправним, легітимним королем у колі християнських держав Європи Володимир не потребував корони від папи. Корона від візантійського цесаря не

⁴⁵ F. Dölger, “Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit”, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*. (München; Berlin, 1924), T. I: Regesten 565–1025, S. 106.

⁴⁶ І. Іринеї Назарко, *Святий Володимир Великий – володар і христитель Русі-України (960–1015)*. (Рим, 1954), 150.

⁴⁷ М. Андрусак, “Критичні завваги до книжки Т. Коструби: Володимир Великий – будівничий української держави”, *Новий час*, ч. 3(15) (Львів, 1938).

⁴⁸ П. Ісаїв, “Чи Володимир Великий був коронований?”, *Шлях*, ч. 33–36. (1949).

⁴⁹ Джозеф Г. Лінч, *Середньовічна Церква. Коротка історія*, пер. з англ. В. Шовкуна. (Київ: Основи, 1994), 163.

⁵⁰ Джозеф Г. Лінч, *Op. cit.*, с. 164.

⁵¹ Das Register Gregors VII, lib. 8, let. 21, у книзі *Monumenta Germaniae historica. Epistolae selectae*. (Berlin, 1923), vol. 2, p. 552–553.

⁵² Джозеф Г. Лінч, *Op. cit.*, с. 195.

⁵³ *Ibidem*, с. 208.

поступалась за значенням і престижем, а на той час явно переважала регалії, що надавались Римським престолом.

З великою ймовірністю можна стверджувати, що Володимир Великий дійсно був коронований царською короною від Візантії. Київський володар таки змусив візантійських цесарів порушити заборону Константина Порфирогенета передавати варварам царські інсигнії. Ідеальна модель світоустрою мала поступитись реальній політиці. На жаль, сама корона не збереглася, й на сьогодні найкраще уявлення про зовнішній вигляд корони Володимира та Ганни дають їхні портретні зображення на фресці “княжий груповий портрет” у Софії Київській.

Відтак всі ці титули мають реальне значення, вони всі застосовувалися до Володимира Великого. При цьому “князь” був повним відповідником “конунга” та “короля”, відображав лише мовну традицію вживання терміна. Тому “rex” можна перекладати як “князь” і навпаки – “князь” як “rex” чи “king”, відповідно латинською та англійською мовами. Особливо це стосується англійської історіографії, в якій прийнятий на сьогодні титул “prince” не відповідає жодному титулу Володимира, зафіксованому середньовічними джерелами, і зовсім не передає повноти, суверенності влади київського суверена. Карколомні політичні й світоглядні зміни, що відбулися за Володимира, неминуче порушували питання титулатури київського князя в нових реаліях. Донедавна князів було багато, вони не були вповні автократорами і монархами, тому й знадобився пошук нового титулу, яким міг би бути “каган” чи “цар”. Однак надання останнього титулу було прерогативою Візантії, а каганат – зазнав остаточного розгрому від Володимира і попри минулу славу не надавався для наслідування молодію могутньою державою. Таким чином, Володимир не просто великий князь, він король, каган і перший в Україні правдивий цар. Прикметно, що автор українського Хронографу (“Літописця”) Леонтій Боболинський (кінець XVII ст.) заплутався з титулатурою Володимира і назвав його водночас “царем і великим князем і самодержцем”⁵⁴.

Така широка палітра титулатури Володимира відображає період не лише становлення Київської держави, а й української політичної традиції. Запровадженням християнства як державної релігії, Володимир розривав традицію, і не лише релігійну, а й політичну. Звідси й така складана, на перший погляд суперечлива ситуація з титулатурою київського володаря. Однак, в той час як “князь” (“rex”) Володимир був рівноправним володарем з іншими королями Європи, царський титул підносив його над ними, і не лише в колі держав Візантійської ойкумени, а й латинського Заходу. Здобуття цього титулу, очевидно, й визначило прийняття ним християнства саме з Візантії.

VOLODYMYR THE GREAT: PRINCE (DUX), KING, KHAGAN OR TSAR?

Dmytro HORDIENKO

M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies
of the NAS of Ukraine

Department of Foreign Sources on the History of Ukraine

Triokhsiviatytska str., 1, Kyiv, 01001, Ukraine

e-mail: dmytro.gordiyenko@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2313-9019

The issue of the titles and political content of the rulers of the medieval Kyivan state and its derivatives raises a wide array of controversial issues. The problem comes down not only to a deeper understanding of political authority in the Ukrainian Middle Ages, but also to its accurate representation in historiography. The issue of studying power in Ukraine is particularly relevant to the period of formation of the Kyivan state – the 10th and early 11th centuries, the completion of which falls on the period of Volodymyr the Great’s rule in Kyiv. Primary sources referring to Volodymyr use the titles of prince, king (rex), khagan, and tsar (cesar).

All of these titles – prince, king, khagan, and tsar – are relevant and appropriate to the time of Volodymyr’s life and rule. As the title “prince” (or “duke”) later spread to representatives of the entire Volodymyr’s family, the title “grand duke” was later developed, which historians later retrospectively applied to the figure of Volodymyr, even though it did not exist during his time. And later the title “grand duke” did not acquire an independent meaning in Ukraine, it was used as an epithet. It is highly plausible that Volodymyr the Great was indeed crowned with the royal crown from Byzantium.

Taking into account the experience and practice of Swedish historiography, it is justifiable to use the title “king,” for Volodymyr, which, firstly, corresponds to the Latin medieval tradition in defining the power of the Kyivan rule, and secondly, removes contradictions in historiography allowing for a more comprehensive portrayal of the power held by the Kyivan king during the period of Kyiv’s hegemony in Eastern Europe. This is especially true of English-language historiography, in which the currently

⁵⁴ Г. І. Павленко, *Становлення історичної белетристики...*, додатки, 246.

accepted title “prince” does not correspond to any title of Volodymyr recorded in medieval sources and does not convey the fullness and sovereignty of the Kyivan king’s power.

At the same time, diverse range of Volodymyr’s titles reflects the period of not only the formation of the Kyivan state, but also the Ukrainian political tradition. By introducing Christianity as the state religion, Volodymyr broke with tradition, not only religious but also political.

Keywords: Volodymyr the Great, titlature, prince, king, konung, khagan, tsar.

REFERENCES

- Abramovich, D. *Zhitiya Borisa i Gleba*. (Petrograd, 1916). (Church Slavonic).
- Akkonchi, A. “Znaky vlady na Zakhodi”, in book *Istoriia yevropeiskoi tsyvilizatsii. Serednovichchia. Sobory. Lytsari. Mista*, za red. Umberto Eko; per. z ital. O. V. Smyntyny ta in. (Kharkiv: Folio, 2018), 548–553. (in Ukrainian).
- Andrusiak, M. “Krytychni zavvahy do knyzhky T. Kostruby: Volodymyr Velykyi – budivnychy ukrainskoi derzhavy”, *Novyi chas*, no. 3(15) (Lviv, 1938). (in Ukrainian).
- Bibliotheca geographorum arabicorum*, ed. M. J. de Goeje, t. VI. (Lugduni Batavorum, 1870). (in Arabic).
- Bibliotheca geographorum arabicorum*, ed. M. J. de Goeje, t. VII. (Lugduni Batavorum, 1892). (in Arabic).
- Das Register Gregors VII, lib. 8, let. 21, in book *Monumenta Germaniae historica. Epistolae selectae*. (Berlin, 1923), vol. 2, 2, 552–553. (in Latin).
- Dölger, F. “Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit“, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*. (München; Berlin, 1924), T. I: Regesten 565–1025, 106. (in German).
- Dzhakson, T. N. *Islandskie korolevskie sagi o Vostochnoi Yevrope (s drevneishikh vremen do 1000 g.)*. (Moskva: Nauka, 1993), 304. (in Old Scandinavian).
- Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy: V 7 t.*, ed. O. S. Melnychuk (holov. red.) ta in. (Kyiv: Naukova dumka, 1989), t. 3: *Kora–M*, ukl.: R. V. Boldyriev ta in., 552 s. (in Ukrainian).
- Froyanov, I. Ya. *Kievskaya Rus. Ocherki sotsialno-politicheskoi istorii*. (Leningrad, 1980), 256 p. (in russian).
- Golden, P. B. “The Question of the Rus’ Qaghanate”, *Archivum Eurasiae medii aevi*, t. II (Wiesbaden, 1982): 77–97. (in English).
- Hellmann, M. “Vladimir der Heilige in der zeitgenössischen abendländischen Überlieferung”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 7, H. 4 (1959): 400–408. (in German).
- Holovko, O. B. “Davnia Rus u systemi Byzantine Commonwealth”, *Shhidnyi svit*, No. 1 (2003): 44–59. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, M. S. *Istoriia Ukrainy-Rusy: V II t., 12 kn.*, redkol.: P. S. Sokhan (holova ta in.). (Kyiv: Naukova dumka, 1993), vol. III, 592. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, M. S. *Istoriia Ukrainy-Rusy: V II t., 12 kn.*, redkol.: P. S. Sokhan (holova ta in.). (Kyiv: Naukova dumka, 1994), vol. I, 736. (in Ukrainian).
- Isaia, P. “Chy Volodymyr Velykyi buv koronovanyi?”, *Shliakh*, no. 33–36, (1949). (in Ukrainian).
- Korniienko, V. V. *Korpus hrafiti Sofii Kyivskoi (XI – pochatok XVIII st.)*. (Kyiv, Horobets, 2019), ch. IX: *Pivnichni vnutrishnia ta zovnishnia halerei*. 392. (in Ukrainian).
- Kovalevskii A. P. *Kniga Akhmeda Ibn Fadlana o yego puteshestvii na Volgu v 921–922 gg.* (Kharkov, 1956), 343 s. (in russian).
- Levchenko, M. V. *Ocherki po istorii rusko-vizantiiskikh otnoshenii*. (Moskva, 1956). (in russian).
- Liasota Erikh zi Stebleva, “Shchodennyk”, per. z nim. Halyna ta Ivan Svarnyky, *Zhovten*, № 10 (1984): 100. (in Ukrainian).
- Linch, Dzhozef H. *Serednovichna Tserkva. Korotka istoriia*, per. z anhl. V. Shovkuna. (Kyiv: Osnovy, 1994), 492. (in Ukrainian).
- Lvov, A. S. *Leksika “Povesti vremennikh let”*. (Moskva, 1975). (in russian).
- Menges, K. *Vostochnie elementi v “Slove o polku Igoreve”*. (Leningrad: Nauka, 1979), 107–111. (in russian).
- Moldovan, A. M. “Slovo o zakone i blagodati” *Ilariona*. (Kyiv: Naukova dumka, 1984), 240. (Church Slavonic).
- Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*. (Hannover, 1844), t. 6. (in Latin).
- Monumenta Poloniae Historica*, ed. A. Bielowski. (Lwów, 1964), t. 1, p. 224–225. (in Latin).
- Mulyk-Lutsyk, Yurii. *Relihiia v istorii i dukhovnosti ukrainsiv*, uporiad. i nauk. red. prof. A. M. Kolodnyi. (Kyiv: UAR, 2019), 264. (in Ukrainian).
- Nastase, D. “La succession khazare” dans l’idéologie souveraine des princes de Kiev” [in:] *The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow: Proceedings of the international congress on the millennium of the conversion of Rus’ to Christianity. Thessaloniki 26–28 November 1988*, ed. A. E. N. Nachiaos. (Thessaloniki, 1992), 359–364. (in French).
- Nazarko, Irynei, p. *Sviaty Volodymyr Velykyi – volodar i khrystytel Rusy-Ukrainy (960–1015)*. (Rym, 1954), 227. (in Ukrainian).
- Nikitenko, N. N. *Rus i Vizantiya v monumentalnom komplekse Sofii Kievskoi. Istoricheskaya problematika*. (Kyiv: Slovo, 2004), 416. (in russian).
- Odnorozhenko, Oleh. *Heraldyka serednovichnoi Rusy (Ukrainy): u 3-kh t.*, t. I: *Heneza ruskoj heraldyky. X–XIII st.* (Kharkiv: Folio, 2023), 718. (in Ukrainian).

- Pavlenko, H. I. *Stanovlennia istorychnoi beletrystyky v davnii ukrainskii literaturi*. (Kyiv: Naukova dumka, 1984). 326. (in Ukrainian).
- Peretts, V. N. *Issledovaniya i materialy po istorii starinnoi ukrainskoi literaturi XVI–XVIII vekov*. (Moskva; Leningrad, 1962). 256. (in russian).
- Peretts V. *Slovo o polku Ihorevim. Pamiatka feodalnoi Ukrainy-Rusy XII viku. Vstup. Tekst. Komentar*. (Kyiv, 1926), 356. (in Ukrainian).
- Polnoe sobranie russkikh letopisei*, t. II: *Ipatevskaya letopis*. 2-e izd. (Saint Petersburg, 1908), 648. (in Church Slavonic).
- Putsko, V. “Naidavnishi zobrazhennia sviatoho kniazia Volodymyra”, *Pravoslavnyi visnyk*, № 7 (1988): 38. (in Ukrainian).
- Reginonis abbatis Prumiensis *Chronicon cum continuatione Treverensi*, ed. F. Kurze. T. 50, (Hannover, 1890). (MGH SS rec. Germ.). 196. (in Latin).
- Rychka, V. “Khreshchennia Rusi 988 r.: ideinyi zmist litopysnoho siuzhetu”, *Ruthenica*, t. III (2004): 94. (in Ukrainian).
- Solovev, A. V. “O pečati i titule Vladimira Svyatogo”, *Byzantinoslavica*, vol. 9, no 1 (1947), 31–44. (in russian).
- Stang, H. *The Naming of Russia*. (Oslo, 1996), 230–231, 234. (in English).
- Thietmari Merseburgensis episcopi *Chronicon*, post. ed. Ioh. M. Lappenbergii, rec. Fridericus Kurze. (Hannoverae, 1889). (MGH S. RG). 294. (in Latin).
- Tolstoi, I. I. *Drevneishie russkie moneti velikogo knyazhestva Kievskogo*. (Sankt-Peterburg, 1882), 1–47. (in russian).
- Visotskii, S. A. *Drevneishie nadpisi Sofii Kievskoi*, vip. 1: *XI–XIV vv*. (Kyiv: Naukova dumka, 1966), 237. (in russian).
- Zhdanov, I. *Russkii bilevoi epos: Issledovaniya i materialy*. (Sankt-Peterburg, 1895), 65–133. (in russian).